

Vícejazyčná próza v nové české literatuře a její styl*

PETR MAREŠ
(Praha)

Vícejazyčné texty

Zpravidla sice uvažujeme o textech ve spojitosti s jedním národním jazykem (českým, polským, německým atd.), je však zcela běžné, že se součástmi jejich struktury stávají prvky několika jazyků, takže se v nich střídají či propojují různojazyčné pasáže (srov. Coseriu 1994: 50). Většinou proti sobě stojí bazový jazyk (jazyk komunity, jíž je text primárně určen) a kratší či delší úseky formulované v dalších, včleněných jazycích, které ve vztahu k jazyku bazovému vystupují jako cizí¹. Výskyt vícejazyčných textů je charakteristický pro různé komunikační sféry (např. pro oblast vědy nebo reklamy), se zvláštní výrazností a mnohotvárností se ovšem tyto texty prosadily v umělecké literatuře.

Novodobá česká literatura má dlouhou a bohatou tradici vícejazyčných děl, především prozaických; s vícejazyčností se však můžeme setkat také v dramatech a (byť v menší míře) v poezii. Tento rozvoj vícejazyčnosti v české literatuře je podložen širokým souborem kulturních kontaktů a dále kontaktů, avšak též střetů s jinými jazykovými a národními společenstvími. Literatura obsáhle refleктоvala např. napjaté vztahy s německojazyčným elementem

* Příspěvek byl podpořen grantem GA ČR č. 406/12/1829.

¹ K termínům *bazový jazyk* (*matrix language*) a *včleněné jazyky* (*embedded languages*) srov. Lanstyák 2000: 3.

v rakouské (později rakousko-uherské) monarchii, mnohonárodnostní armádní prostředí v době první světové války nebo později situaci Čechů v zahraničním exilu. V souvislosti s tím různé jazyky v textech velmi často získávají hodnotové zatížení a zapojují se do opozic typu blízký – vzdálený, srozumitelný – nesrozumitelný, přijatelný – nepřijatelný, prestižní – neprestižní, vznešený – obyčejný, stálý – módní apod².

Stylová specifika vícejazyčných textů

Vícejazyčnost (uměleckých) textů si zasluhuje pozornost též v souvislosti s problematikou stylu. Vycházíme-li z rozšířeného pojetí stylu jako způsobu výběru a uspořádání jazykových prostředků, musíme počítat s multiplikací daných operací; je tedy potřebné sledovat, jak se zachází s prostředky bázevého jazyka i jak se zachází s prostředky jazyků včleněných, a vedle toho si pozorně všimnout vzájemných relací mezi komponenty jazyků, jež se staly součástí textu. I když bázevý jazyk většinou kvantitativně převládá, včleněné jazyky vždy nabývají důležitosti jako příznakový protějšek k němu. Jde pak mj. o to, zda jsou prostředky různých jazyků vybírány podle stejných či podobných zásad, nebo zda tu jsou patrné rozdíly. V různých textech přitom mohou do popředí vystupovat rozličné aspekty: Dává se přednost spisovným varietám, nebo se uplatňují (i) variety nespisovné? Jaký je podíl prostředků se speciálními stylovými charakteristikami, jako je expresivita, slangovost, regionálnost? Vykazuje text ráz psanosti, nebo se snaží (alespoň v určitých partiích) modelovat charakteristické vlastnosti (spontánního) mluveného vyjadřování? Zachovává se v souvislosti s tím konvenční grafický obraz slov, nebo se prosazují odchylky a deformace, které mají sugerovat specifiku mluveného projevu? Jsou prostředky cizích jazyků užívány ve své originální korektní podobě, nebo jsou přizpůsobovány bázevému jazyku (a napodobuje se např. cizinecká výslovnost)? V jaké míře text volbou cizojazyčných prostředků vychází vstříc předpokládanému adresátovi? Využívá spíše prostředky, jejichž význam může být pro adresáta známý či odhalitelný? Atd. Pokud jde o uspořádání vybraných prostředků, stylovou relevanci získávají mj. způsoby realizace přechodů mezi pasážemi v jednotlivých jazycích; škála možností sahá od zřetelného a ostrého oddělení (např. tehdy,

² Celkově k problematice vícejazyčnosti v české literatuře srov. Mareš 2003, 2012.

když je přítomnost včleněných jazyků omezena na přímé řeči některých postav) po plynulé propojování uvnitř jediné výpovědi, případně i uvnitř jediného slova.

Zároveň tvoří popis těchto aspektů výstavby vícejazyčného textu jen určitý podklad k tomu, abychom mohli komplexně postihnout vzájemné interakce mezi různými jazyky vystupujícími v jeho rámci a dospět k uchopení stylu jako zásadní formální kvality, jež je protějškem výstavby smyslu textu. Ve spojitosti s tím získávají důležitost též funkce cizojazyčných elementů, to, zda je můžeme brát především jako součást charakterizace postav, zda slouží k utváření „efektu skutečnosti“, jsou zdrojem komiky, začleňují text do kulturní tradice apod.

V tomto příspěvku samozřejmě mohu jen poukázat na některé aspekty stylu vícejazyčných textů v nové české literatuře, a to prostřednictvím poznámek o podobě několika próz vzniklých v průběhu dvacátého století. I když obraz bude nutně fragmentární, měl by ozřejmit alespoň některé způsoby zacházení s vícejazyčností a některé vývojové tendence.

Jaromír John: *Večery na slavníku*

Povídková sbírka Jaromíra Johna³ *Večery na slavníku* (1920) patří mezi první významná díla, jež v české literatuře tematizovala krátce předtím ukončený válečný konflikt; jednotlivé povídky (zčásti vznikající a publikované už v průběhu války)⁴ se soustřeďují zvláště na osobní příběhy obyčejných vojáků a zaměřují se na typické i bizarní a groteskní situace z armádního života a různých oblastí bojů (zvláště z balkánské fronty)⁵.

Prózy jsou formálně velmi rozrůzněné (často modelují různé neliterární druhy textů, jako jsou deníky, dopisy nebo spontánní mluvené vyprávění) a využívají neobvykle široký jazykový rejstřík (srov. Janík 2001, 2002). Často se uplatňuje obecná čeština, ale také nářeční formy a výrazy („tydlenc diuný věci“; John 1967: 172)⁶ či slangová pojmenování; v kontrastu k tomu se ovšem prosazuje i plně spisovné a poněkud archaizované „školské“ vyjadřování, které se stává zdrojem komického efektu. Neméně podstatný je fakt, že se v textech projevuje snaha o co nejpřesnější grafický záznam svéráznosti a zvláštností mluvených projevů, včetně např. deformace hlasu mechanickým zesilovačem,

³ Jaromír John byl spisovatelský pseudonym estetika Bohumila Markalouse (1882–1952).

⁴ Původně vydaný soubor povídek byl v roce 1930 upraven a rozšířen a v roce 1947 znovu upraven.

⁵ Příznačný je podtitul knihy: „Sólové výstupy, zpovědi, banality a sentimentality“.

⁶ Dále na uvedeném vydání odkazujeme jen číslem strany. Obdobně postupujeme i při rozboru dalších textů.

tzv. hlásnou troubou („Kóóm to vóóólej, vóóni móóólej!“; 8), koktání („da-dar-mo mluvit“; 135) nebo skandované výslovnosti („[...] a hele – hele-me-ho! [...] Kouk-ně-me se na kní-že-te!“; 225). Obdobný důraz je kladen také na představování neumělého písemného vyjadřování: „*Tak bych žádal veleúctivě, abich to mohl zavonačit solidně*“ (119; zvýraznil J. J.). Mnozí mluvčí a pisatelé se přitom (v rámci stylizace Johnových textů) vyznačují pozoruhodnou schopností přejímat, ale také nejružnějším způsobem komolit zaslechnuté neznámé, zejména „učené“ výrazy („Tak jsem se dostal do patalogie“; 150). Osobitá podoba češtiny buduje komplexní charakteristiku mluvčích či píšících subjektů (postav, vypravěčů), tj. poukazuje na jejich regionální původ, sociální status, vzdělání, profesi, případně na celkovou mentální úroveň. K tomu se pocho-pitelně připojují další funkce, jazyk se stává zdrojem komiky, utváří atmosféru znázorněných situací apod.

Vícejazyčnost Johnových próz je primárně motivována tematicky, jednak národnostní pestrostí rakousko-uherské armády a vůdčím postavením němčiny v ní, jednak lokalizací dějišť próz do různých prostředí spojených s válečnými akcemi. Vedle němčiny do textů vstupuje i srbština/chorvatština, polština, ruština nebo maďarština. Ze stylového hlediska je pak důležité to, že výběr a podoba cizojazyčných prvků zřetelně souvisejí se stylovými tendencemi, jež určují způsoby užívání češtiny.

Pro postavy a vypravěče představují i cizojazyčné výrazy a formulace matérii, kterou si – opět často v deformované podobě – přisvojují a kterou zapojují do vlastních projevů. Jako reflex reálné komunikační praxe vystupuje velmi hojné včleňování prvků německého armádního vyjadřování do řeči českých vojáků: „vrátil se [...] na urláb“ (10); „zrovna šel náš major s čoklem inšpicírovat vachy“ (79). Obdobně však textové subjekty postupují také v případě dalších jazyků, s nimiž se setkávají při kontaktu s místními obyvateli či válečnými zajatci. Tendence k registraci jazykových reálií („dlouhý proud čiradžijů, honců soumarů“; 164) přerůstá v přejímání slýchaných výrazů a jejich nereflektované užívání. Čeští mluvčí tak zcela samozřejmě sahají k prvkům srbštiny („dal jsem korunu stražarovi“, „vedle v bolnici“, „baráky, sela“; 24–26), nebo – v jiných prózách – k prvkům polštiny: „Proše páni, [...] my nic nevěděli v tom polským hergotsakramentu“ (74); „za těch dvaadvacet měšonců“ (191).

I při uvádění cizojazyčných úseků kladou Johnovy prózy důraz na grafické vystižení konkrétních zvukových rysů řeči daného jedince, takže se psaný text

výrazně fonetizuje. Německy pronesené výroky Čechů jsou prezentovány tak, že se detailně zaznamenává komolení a vyjadřovací potíže způsobené nedostatečným zvládnutím cizího jazyka, k němuž navíc mluvčí často mají distancovaný vztah: „Her Majóór – gehor-smst – dy šreklich Fie khomen – halt – curyk maršíren – dy štrase šon pulvrt sich!“ (79)⁷. Výmluvné je také např. odstíněné vyjádření různých zvukových realizací téhož vojenského příkazu: „Habt-acht!“ (18); „Háá-bicht!“ (20); „Hapták!“ (157). Rovněž tam, kde jde o promluvu rodilého mluvčího, klade se důraz na zachycení její zvukové osobitosti, např. na nářeční zabarvení: „Dös gíbt’s net. No – dö sehn Sie – Leutnant!“ (47). Protiklad k tomu pak tvoří jednotlivé korektní a formálně působící cizojazyčné formulace. Stejně jako v případě obdobných formulací českých je ovšem jejich status pochybný a mohou se stát i objektem komicky vyznívající destrukce; napsaná poučka „Jedes Gefecht soll planmässig geführt werden“ je transponována do blekotavého mluveného vyjádření: „Jedeer... éé... jedes Gefechten müssen wir machen... éé... in Planen machen... éé... éé...“ (283, 285).

Večery na slavníku tedy vystupují jako příklad vícejazyčného literárního díla, jež při výrazné heterogenosti užívaných prostředků zachází s bázovým jazykem i s včleněnými jazyky v zásadě analogicky a podrobuje je shodným principům stylového utváření.

Jan Novák: *Striptease Chicago*

Povídkovou sbírkou *Striptease Chicago* debutoval v roce 1983 exilový česko-americký spisovatel Jan Novák (1953), jenž patří k typickým interkulturním autorům. Zatímco tato kniha ještě vznikla v češtině jako bázovém jazyku, většina pozdějších Novákových děl byla i při české tematice napsána anglicky a poté překládána do češtiny.

Pět próz, z nichž se skládá soubor *Striptease Chicago*, je zasazeno do prostředí české komunity v oblasti Chicaga; bázi jejich stylu tvoří modelace příznačného vyjadřování členů této komunity, výrazně, ale přitom v různém stupni ovlivněného dominantní angličtinou. Obsáhlý prostor k tomu poskytuje podání v první osobě (ve dvou povídkách) a dále velmi bohaté uplatnění promluv postav. V česky psaných pasážích se tak nápadně prosazuje nespisovnost, formy obecné češtiny a expresivní pojmenování, přičemž se grafické prostředky

⁷ Obdobně – a opět ve shodě s přístupem k češtině – jsou vyzdvihovány i deformace cizojazyčného psaného projevu: „*Mašinen Kvér Komp. 6*“ (120; zvýraznil J. J.).

snaží zachytit specifiku mluvenosti: „Starý chlapi sou skoro všechny sprostý. Jenom jak na mě dycky čuměj v nadzemce jak do vejkladu“ (Novák 1992: 43).

Do českého kontextu jsou často vkládány jednotlivé anglické výrazy a obraty, ale na řadě míst se objevují také samostatné, i rozsáhlejší anglické promluvy. Přitom opět získává důležitost způsob grafické prezentace cizího jazyka, přecházení mezi korektním pravopisem a počeštěnou formou, jež někdy poukazuje na cizineckou, nedokonale slovnou. Volba grafické podoby přispívá k budování dvou základních kategorií vystupujících postav, těch, které se jazykově i kulturně integrovaly do většinové společnosti, a těch, které zůstaly na jejím okraji. Příslušníci skupiny integrovaných do své řeči zcela samozřejmě vkládají jednak adaptované výpůjčky z angličtiny, jednak náležitě anglické formulace (často jde o konverzační fráze či označení reálií): „jako dyby ouvdřozovali na citrónech“ (42); „všechny čípáky na duchu“ (45); „Já sem se tam anyway nudila“ (45); „já si vemu leave of absence z práce“ (152). Souvislé promluvy v angličtině pak vystupují jako doklad plného a spontánního ovládnutí tohoto jazyka: „We didn't see nothing, we didn't hear nothing [...]“ (31). Vyjadřování postav, které se řadí k neintegrováným, se utváří tak, aby byl zřetelně patrný kontrast. I když tito mluvčí pod vlivem jazykového okolí rovněž přejímají jednotlivé anglické výrazy, podrobují je ve větší míře deformujícímu vlivu východiskové češtiny: „Já tady vačuju támhlety chodníky“ (68); „vy máte každej stedy džáp“ (79). Pokud jsou dané postavy nuceny ke komunikaci v angličtině, grafický záznam představuje jejich neumělé pokusy tak, že v sobě spojují komický efekt s odkazem na odsouzenost těchto osob k živoření na okraji většinové společnosti: „Ver jú from? Saut sajd? [...] Vajt jú dujink for jú džáp?“ (81). „Aj tejk jú aut tunajt, ókej? Vejtynk in dz kičen“ (102).

Styl povídkového souboru *Striptease Chicago* je založen na stylizaci mluvenosti a snaze postihnout specifickou a zároveň diferencovanou vyjadřování lidí, kteří jsou vystaveni tlaku jiné kultury a jiného jazyka. Tomu odpovídá způsob užívání češtiny i (mnohdy deformované) angličtiny.

Jan Křesadlo: *La calle Neruda*

I když Jan Křesadlo rovněž patří k českým exilovým autorům⁸, způsob jeho zacházení s vícejazyčností, kterou ve svých dílech využíval velmi hojně, je

⁸ Spisovatel, vlastním jménem Václav Pinkava (1926–1995) strávil značnou část života ve Velké Británii.

značně odlišný od próz Jana Nováka. Jako příznačnou ukázkou tvorby, která bývá řazena mezi nejvýraznější projevy českého postmodernismu, můžeme vybrat román se španělským názvem *La calle Neruda* (1995), jehož fantastická a bizarní fabule vychází z předpokladu hispanizace obyvatel pražské Nerudovy ulice na základě záměny českého klasika Jana Nerudy a chilského básníka Pabla Nerudy.

Prvky španělštiny, ale i dalších jazyků (mj. němčina, angličtina, slovenština, ruština, latina, řečtina) do textu nevstupují jako prostředek charakterizace postav či součást budování „efektu skutečnosti“, ale základní motivací jejich výskytu se stává „rozkoš z psaní“ (Píša 1994), vypravěčův silný sklon k zálibnému demonstrování vlastní jazykové erudice a virtuozity. Vyzdvižení vypravěče s sebou zároveň nese oslabení pozice adresáta textu. Tomu je v rámci ironicky pojaté hry připisována neznalost, jež je brána jako důsledek obecného úpadku vzdělanosti. Do románového textu jsou vkládány obsáhlé a složité formulované cizojazyčné pasáže, jež jsou ukončeny s povzdechem, že současní čtenáři nejsou schopni daný jazykový výkon ocenit: „Pokračovat však nemá cenu, protože dnešní katolíci, až na pár starců už neumějí latinsky“ (Křesadlo 1995: 99). „Není snad třeba uvádět všechny strofy. Ono stejně moc lidí španělsky neumí“ (150).

Hra s jazyky se uplatňuje i v dalším aspektu, totiž zaměřením na různé neobvyklé a groteskní výrazové i významové kvality. Předvádí se tak například americká výslovnost španělštiny („Khoumou sej lijá-m justěj?“; 182) nebo simulace tohoto jazyka prostřednictvím českých výrazů, jež jsou pravopisně pošpanělštěny: „To ye yednó, riquéy so sliná na yasíque prinése“. – „¿Proch ví chumité?“ (182). Na druhé straně se projevuje tendence podávat nejružnější sémantická vysvětlení prvků cizích jazyků, oscilující mezi poučovatským západem, jenž je ovšem zároveň ironizován, a potěšením z mystifikace: „[...] neznámých kantorů (což, studenti, neznamená španělsky učitele, nýbrž zpěváky, pokud nejde o zpěváky profesionální: los cantantes, či o pěvce kostelní: los vocalistas)“ (181).

Vedle toho jsou do textu románu stále znovu zapojovány cizojazyčné formulace, které mají dokumentovat absurdní proces pošpanělšťování obyvatel pražské ulice, a především jejich pokrytecké, prospěchářské či snobské přizpůsobování se nastalým poměrům: „¡Aquí, nosotros de Calle Neruda somos todos ya totalmente españolizados!“ (147).

Styl Křesadlova románu *La calle Neruda* je tak založen na všeprostopující ironické hře a zálibě v grotesknosti a bizarnosti; tato východiska určují jak zacházení s cizími jazyky, tak i zacházení s češtinou (vysoký podíl příznakových prostředků, nespisovných i v kontrastu k tomu knižních, expresivita včetně vulgarismů, neologismy).

Závěr

Analýzy vybraných tří českých uměleckých textů dokládají, že textová vícejazyčnost představuje komplexní problematiku, jíž je třeba z hlediska stylistiky věnovat pozornost. Nutnost sledovat způsoby vybírání a organizace elementů několika jazyků, které většinou jsou v hierarchickém vztahu (bázový jazyk textu – včleněné/cizí jazyky) podněcuje k důkladnějšímu a nuancovanějšímu pohledu na výstavbu uměleckých textů. K tomu, abychom postihli rozmanitost podob vícejazyčnosti v uměleckých textech, budou ovšem třeba další stylové analýzy.

Prameny

- John J., 1967, *Večery na slavníku. Sólové výstupy, zповědi, banality a sentimentality*, Praha.
Křesadlo J., 1995, *La calle Neruda*, Praha.
Novák J., 1992, *Striptease Chicago*, Praha.

Literatura

- Coseriu E., 2002, *Textlinguistik. Eine Einführung*, Tübingen–Basel.
Janík A., 2001, *Styl „Večerów na slavníku“ Jaromíra Johna i wczesnych opowiadań Bohumila Hrabala*, „Bohemistyka“ 1, č. 4, s. 265–292.
Janík A., 2002, *Motywika w „Večerach na slavníku“ Jaromíra Johna i we wczesnych opowiadaniach Bohumila Hrabala*, „Bohemistyka“ 2, č. 2, s. 99–123.
Lanstyák I., 2000, *K otázke striedania kódov (maďarského a slovenského jazyka) v komunitě Maďarov na Slovensku*, „Slovo a slovesnosť“ 61, č. 1, s. 1–17.
Mareš P., 2003, „Also: nazdar!“ *Aspekty textové vícejazyčnosti*, Praha.
Mareš P., 2012, *Nejen jazykem českým. Studie o vícejazyčnosti v literatuře*, Praha.
Píša V., 1994, *Téma oběti?*, „Tvar“ 5, č. 16, s. 19.

Multilingual prose in modern Czech literature and its style

Although literary style is usually considered in the context of a single national language, one characteristic of literary texts is the possibility of utilizing linguistic means from several languages and to connect them in various ways. Usually, there is an opposition between the matrix language (the language of the community for whom the text is primarily intended) and passages formulated in other, embedded languages, which take on the role of foreign languages in relation to the matrix language. The description of the style of such texts must respect their multilingual character, i.e. it must observe the principles of selection and organization of the linguistic means both in relation to the matrix language and to the embedded language(s). The features of the style of multilingual texts are presented in this study through three examples from 20th-century Czech literature: Jaromír John's short story collection *Večery na slavníku* (Evenings on a Straw Mattress, 1920), Jan Novák's short story collection *Striptease Chicago* (1983) and Jan Křesadlo's novel *La calle Neruda* (1995).

Keywords: *style, literary style, multilingualism, matrix language, embedded languages, selection of language devices, organization of language devices.*